

Taula

Pròleg, <i>Joaquima Alemany</i>	9
Sigles	11

• PRIMERA PART •

·Preliminar: Les modernes de Barcelona	16
·La Guerra Civil espanyola i la visibilitat de la dona ...	21
·Antecedents: les dones en la vida cultural catalana fins a 1936	24
·Les associacions catalanes de dones d'abans de la Guerra Civil: la Cultura, el Femení i el Lyceum Club	32
·L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, «la Cultura»	32
·El Club Femení i d'Esports, «el Femení»	36
·El Lyceum Club de Barcelona	38
·Associacions oficials catalanes de dones	46
·L'Escola de Bibliotecàries	46
·Algunes institucions catalanes i les dones	48
·L'Institut d'Estudis catalans, IEC	48
·L'Ateneu Barcelonès	49
·La Universitat Autònoma de Barcelona, U(A)B.	51
·Les dones i la <i>Institución Libre de Enseñanza</i> a Catalunya ..	53
·Les dones i els partits polítics catalans abans de 1939 ...	56
·Les dones intel·lectuals i artistes durant la Guerra Civil ..	62
·La Institució de les Lletres Catalanes, ILC	62
·El Comissariat de Propaganda, CdP	67

• SEGONA PART •

·Les dones en la desfeta republicana i l'exili	72
..Algunes qüestions prèvies	72
..Aquell gener de 1939	75
..Les qui ja havien marxat	78
·Escenaris previs de l'exili	88
..El paraigua protector de la Institució de les Lletres Catalanes	88
..Un parèntesi de poetes per terres gironines	92
..Un altre parèntesi: el gruix de la ILC i el pas de la ratlla	99
..El mític Mas Perxés i França	101
·França: les dones i les residències d'exiliats catalans	105
..Prolegòmens: el SERE, la JARE i la Fundació Ramon Llull (FRL)	105
..Els <i>Pompiers</i> o Residència de Tolosa de Llenguadoc	118
..Més d'un bany de parèntesis: Roissy-en-Brie (Seine-et-Marne), Boissy-la-Rivière (Île de France) i L'Isle-Adam (Seine-et-Oise)	127
..La Residència de Montpeller	147

• TERCERA PART •

·1940: Orleans, 3 quilòmetres	154
·Interludi polític o vides gairebé paral·leles	173
·L'exili interior	181
·Les Antigues de Barcelona	191

• APÈNDIXS •

·Qui és qui	196
·Què és què	230
·Bibliografia	256
·Índex onomàstic	271

PRÒLEG

QUINA VA SER LA CONTRIBUCIÓ DE LES DONES A L'EXILI DEL 1939?

Si bé moltes vegades la història oficial ha fet invisibles les aportacions de les dones, aquesta obra que presentem reconeix la feina feta per les intel·lectuals catalanes que varen anar a l'exili després de la Guerra Civil, l'any 1939.

Un dels objectius de l'associació Dones per la Llibertat i la Democràcia és informar sobre l'aportació de les dones en tots els sectors de la societat. El programa Memòria Històrica del Ministeri de Presidència del Govern espanyol ha permès a la nostra associació donar a conèixer la contribució de les escriptores i artistes catalanes en l'exili del 1939.

Moltes dones van veure interrompuda la seva vida i van haver d'abandonar el seu país o viure un veritable exili interior. Dones que apareixen en aquest llibre, com Maria Teresa Vernet, novel·lista i traductora de James Joyce, la pintora Lola Anglada o les narradores Caterina Albert (Víctor Català), Aurora Bertrana i Anna Murià, com també la poeta Clementina Arderiu, entre d'altres, van contribuir a testimoniar el seu temps, a desgrat de l'exili.

Considerem d'interès general aquesta obra ja que és una proposta de creació literària i, al mateix temps, ens informa de l'aportació feta per les dones a la cultura i a la llengua des de les situacions tan crítiques que van haver de viure.

Marta Pessarrodona, poeta, assagista i escriptora, especialitzada en investigació i en nombroses biografies de dones que han deixat empremta en la cultura catalana, com també en àmbits internacionals, ha fet possible amb el seu treball que aquesta publicació sigui de gran interès per a un bon nombre de lectores i lectors.

És per això que considerem aquest llibre imprescindible per la informació que ofereix sobre el que es coneix com l'altre exili català, el de les dones de 1939, l'exili violeta.

JOAQUIMA ALEMANY ROCA

DONES PER LA LLIBERTAT I LA DEMOCRÀCIA

SIGLES

AARF	Association des Amis de la République Française
ACR	Acció Catalana Republicana
AEC	Agrupació d'Escriptors Catalans (adscrius a la UGT)
AEP	Ateneu Enciclopèdic Popular, Barcelona.
AIC	Associació d'Intel·lectuals de Catalunya
AIDC	Associació d'Intel·lectuals en Defensa de la Cultura
AMA	Asociación de Mujeres Antifascistas
AMAE	Arxiu del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid
AML	Agrupación de Mujeres Libres
AMR	Arxiu Mercè Rodoreda a l'Institut d'Estudis Catalans
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
ANDJ	Aliança Nacional de la Dona Jove
•	
BdE	Banc d'Espanya
BEN	Bloc Escolar Nacionalista
BOC	Bloc Obrer i Camperol
BOE	Boletín Oficial del Estado
•	
CAFARE	Comisión Administradora del Fondo de Auxilios a los Republicanos Españoles, Mèxic
CCG	Consell de Cultura de la Generalitat de Catalunya
CCMA	Comitè Central de Milícies Antifeixistes
CdP	Comissariat de Propaganda
CENU	Consell de l'Escola Nova Unificada
CIMADE	Comité Inter Mouvements Auprès des Evacués
CNAE	Comité Nacional d'Ajuda a Espanya

CNC	Consell Nacional Català
CNT	Confederació Nacional del Treball
CTE	Compagnies de Travailleurs Étrangers
CTARE	Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles, Mèxic
•	
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
EB	Escola de Bibliotecàries
ETT	Extensió d'Ensenyament Tècnic, Generalitat de Catalunya republicana
•	
FEDIP	Federació Espanyola de Deportats i Internats Polítics Víctimes del Feixisme
FET y de las JONS	Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista
FETE	Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza
FNEC	Federació Nacionalista d'Estudiants de Catalunya
FETE	Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza
FO	Foreign Office, Regne Unit
FOARE	Federación de Ayuda a los Refugiados Españoles
FRL	Fundació Ramon Llull
FUFE	Front Únic Femení Esquerrista
•	
GPRF	Govern Provisional de la República Francesa
GSEC	Grup Sindical d'Escriptors Catalans
GTE	Groupements de Travailleurs Étrangers
•	
ICBPD	Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona
IEC	Institut d'Estudis Catalans
ILC	Institució de les Lletres Catalanes
•	

JAE	Junta de Ampliación de Estudios
JARE	Junta de Auxilio de los Refugiados Españoles
JEL	Junta Española de Liberación
JSUC	Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya
•	
LCB	Lyceum Club de Barcelona
LCM	Lyceum Club de Madrid
•	
MAE	Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid
ML	Moviment Llibertari
MNAC	Museu Nacional d'Art de Catalunya
•	
NA	National Archives, Regne Unit
NJC	National Joint Commitee for Spanish Relief
•	
PCF	Partit Comunista Francès
PNB	Partit Nacionalista Basc
POUM	Partit Obrer d'Unificació Marxista
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
•	
SEM	Societat d'Estudis Militars
SERE	Servicio de Evacuación de los Refugiados Españoles
SEU	Sindicato Español Universitario
SF	Sección Femenina de Falange
SIA	Solidaridad Internacional Antifascista
STASI	Ministerium für Staatssicherheit (Ministeri de Seguretat de l'Estat de la República Democràtica d'Alemanya)
STO	Service de Travail Obligatoire
•	
TERMC	Tribunal Especial para la Masonería y el Comunismo
•	

UAB	Universitat Autònoma de Barcelona
U(A)B	Universitat Autònoma de Barcelona, època republicana
UDC	Unió Democràtica de Catalunya
UGT	Unió General de Treballadors
UMA	Unión de Mujeres Antifascistas
UR	Unió Republicana o, també, Unió de Rabassaires i Altres cultivadors del Camp de Catalunya

•

Primera part

PRELIMINAR: LES MODERNES DE BARCELONA

L'exili és l'exili, és l'exili, és l'exili..., com podria haver escrit Gertrude Stein. L'exili de 1939, però, des d'una òptica catalana, és un fenomen —no se'ns acut una altra apel·lació— molt directament vinculat a la Guerra Civil espanyola (1936-1939) o, si volem, a la desfeta de la Segona República, també espanyola. Fenomen que, naturalment, va afectar tant homes com dones. Això no obstant, es van donar unes característiques, pel que fa a les dones, que expliquen, si cal explicació, que centrem la nostra atenció en elles, en aquesta obra, per més que ja haguessin parcialment aparegut en una obra nostra anterior: *França 1939. La cultura catalana exiliada* (2010). Una atenció en aquesta obra també que, com en l'anterior, el focus és cultural: intentarem parlar de dones artistes, intel·lectuals, científiques (poques, ja ho avancem) dins del magma que va suposar la diàspora republicana, a partir de 1939.

Per un costat, si bé en tots els casos cal sempre retrocedir a l'establiment de la Segona República espanyola, en el cas de les dones és fonamental recordar que va ser amb aquella república que les dones catalanes, espanyoles en aquell temps, per tant, van aconseguir el vot per primera vegada, van poder fer un pas decisiu. Una circumstància que va obrir camí, també pel que fa a la cultura, a una dona distinta. Podríem dir, seguint el novel·lista anglès (de segona, però), George Gissing, que va donar pas a una «dona rara».

És a dir, parafrasejant la novel·la de Gissing, *The Odd Women* (*Les dones rares*, podríem traduir), publicada el 1893, aquella dona que no era ni l'àngel de la llar ni la tieta joanmanuel-serratiana; la *spinster*, en el món anglosaxó, o, senzillament, soltera i, en especial, professional, un tret insòlit en segles anteriors, pel que feia a dones. Era la dona que ja era una professional, no sempre casada, amb limitacions que, sens dubte, el vot no va eliminar, però que també començava a trepitjar amb certa força en el món de la cultura, que inclou també la ciència, naturalment. Una dona que, com a capítol a part, encara que no és el nostre objectiu, perquè volem centrar la nostra atenció en intel·lectuals i artistes, també apareix de forma activa en el món de la política convencional, podríem dir-ne, on la veu de les dones comença a escoltar-se i, en alguns casos, són precisament artistes (pintores, escriptors, etc.) les que es fan sentir en aquest àmbit, el polític. Recordem que l'article 25 de la Constitució espanyola de 1931, per tant ja republicana, contempla que no podia ser forma de privilegi jurídic «ni la naturalesa, ni la filiació ni el *sexe* [cursiva nostra]». Fins i tot vist des dels ulls d'un primitiu falangista, Ernesto Giménez Caballero, la Segona República espanyola era un triomf de la «*niña*», per tant, un èxit radicalment femení. Curiosament, Giménez Caballero parla d'aquest triomf en un article titulat «*Bandera blanca al divorci!*» [els signes d'admiració no són nostres, sinó de Giménez Caballero]. Aquest autor, en definitiva, ens definiria la situació i a base d'una localització catalana:

«Las antiguas instituciones sabían manejar a la campesina y a la feudal. Pero toda esa clase nueva de oficinistas, estudiantes, profesionistas liberales, esposas de intelectuales, que pugnaban por una libertad económica y sexual, se les escapaba de las manos.»

*Las irredentas de Cogul canalizaron esa fuerza y la pusieron al servicio de la revolución pequeñoburguesa que estalló en Cogul»
La Gaceta Literaria N° 119, 1 de desembre, 1931.*

(Recordem que Cogul és un jaciment amb pintures rupestres de la província de Lleida.)

Del text d'aquest profalangista a algun d'Eugeni d'Ors de 1939, falangista més tardà, no hi va tanta distància. «*Alerta, en primer lugar, con las desviaciones hacia el que en hora precedente de la Cultura, se llamó feminismo; és decir con el equívoco que consiste en buscar la excelencia ideal y activa de la mujer en el ejercicio y cultivo de los valores específicamente viriles*», va escriure un ja «Eugenio» d'Ors al 1939 en un «Mensaje a la Falange femenina» (dins *La tradición*, Buenos Aires, 1939). Mentre Giménez Caballero advertia, D'Ors pontificava. És la distància entre 1931 i la República i 1939 i el franquisme. No avancem, però, el relat.

Tornant a la modernitat, a la «*niña*», també a Catalunya, per tant, apareix la «Moderna de Barcelona», com a Madrid la ídem, que sintetitza no sols les dones de Barcelona, ans agafem el cap-i-casal de Catalunya per, en certa manera, explicar-la. Per explicar també o primordialment les futures exiliades (exterior i interior) dins del magma del que va representar l'exili català de 1939. Un exili que, *grosso modo*, pel que fa a Catalunya, es calcula d'unes cent mil persones, bo i recordant que la població del Principat, ja al 1936, és a dir, quan va començar la guerra, era de tres milions d'habitants. Una proporció d'exiliats alta, per tant. Avancem, però, que quantitativament, per més que no sabem que existixin estadístiques fiables, tenim la impressió des d'un bon començament que la proporció va ser menor que la d'ho-

mes exiliats, *sensu stricto*, de la mateixa manera que tenim la impressió que la proporció d'exiliats intel·lectuals i artistes espanyols en general va ser menor que la de catalans. Sempre en termes generals, per tant, homes i dones intel·lectuals i artistes. És una de les tantes estadístiques que ens manquen, de les quals, en el cas català, la dada senyera seria la de saber els recursos de la Generalitat a l'exili. En canvi, tenim la impressió, ja ho avancem, que la proporció de dones dins de la cultura catalana que van patir del que en diem l'exili interior és superior a la d'homes. Ho anirem veient, encara que ens manquin dades i estadístiques.

Naturalment, també podríem parlar dels «Moderns de Barcelona». En definitiva la Segona República Espanyola va ser un intent per modernitzar Espanya, temptativa en la qual Catalunya no va ser absent, ans al contrari. I en què consistia la modernitat? Per exemple, fins i tot si retrocedim una mica respecte a l'establiment de la República i agafem la revista *Imatges*, de breu recorregut (11 de juny-25 de novembre, 1930) ens adonarem que fins i tot abans que Manuel Azaña digués «España ha dejado de ser católica», que implicava l'equació catòlica=reaccionària, a l'octubre de 1931 i amb el que aquesta frase suposava, la d'Azaña, Catalunya ja havia intentat una modernitat en la qual no hi mancaven dones, encara que fos minoritàriament. La frase d'Azaña, que ha donat i encara dóna molt joc, implicava que amb la separació de l'Església de l'Estat, Espanya assoliria la modernitat. Ho recordaria molt bé el general Franco imposant el «nacionalcatolicismo» que tots plegats vam patir més de quaranta anys i que tant va perjudicar la pròpia Església catòlica en un sentit profund (superficialment la va ajudar, naturalment). Això, però, és una altra història i amb ramificacions varia-

des, com la de parlar del deler d'Azaña per un capellà, quan veia que es moria el 1940, a Montalban, França; o la *Vie de Jésus*, un exemplar que portava el president Companys quan el detenen a La Baule els agents de la Gestapo conjuminats amb la policia franquista, per exemple. De moment, no ens hi podem deturar.

Incidentalment, per tancar aquest *excursus* i tornar a la modernitat cobejada pel republicanisme, quan ja al 2004 es va confegir un volum sobre la revista *Imatges* (vegeu Bibliografia), l'autor del recull el subtitulava «Barcelonins i moderns». Significatiu, si més no. El propi compilador, Sergi Dòria ens diu: «A *Imatges* hi trobem la moda, la ràdio, els noticiaris cinematogràfics, l'arquitectura, la *feminitat desinhibida...* [cursiva nostra]». *Imatges* era una revista dirigida pel periodista Josep M. Planes Martí, que seria una de les primeres víctimes del «silenci de les campanes» o la revolució, en principi anarquista, que es va disparar simultàniament a tot Espanya a l'endemà de l'aixecament feixista. Planes va ser assassinat suposadament per pistolers faistes el 1936, un fet que va provocar que alguns altres periodistes del moment, com el també novel·lista, poeta i traductor Josep Maria de Sagarra s'exiliés ja durant la Guerra Civil, acompanyat per Mercè Devesa, que ja a l'exili es convertiria en la seva muller. A aquella revista «moderna» ja hi trobem dones (i modernes) i no sols passivament, com la periodista Irene Polo, que se suïcidaria a Buenos Aires el 1942, per tant a l'exili (vegeu «Qui és qui») o Rosa Maria Arquimbau, una exponent de l'exili interior. Significatiu tot plegat.

També i, en certa manera, per concloure aquest apartat, hi ha variacions entre el que ja se n'ha dit «*Las modernas de Madrid*» i les de Barcelona, per més que, al cap de molts anys,

hi hagués relació, gairebé amiatat, entre dues components de tots dos grups. En referim (i n'hi ha correspondència) a Rosa Chacel, una vallisoletana i una clara moderna de Madrid, i Mercè Rodoreda, una barcelonesa i també molt clara moderna de Barcelona. Ens hi referirem més endavant.

•

LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I LA VISIBILITAT DE LA DONA

Si bé en el món anglosaxó es considera la Gran Guerra o Primera Guerra Mundial (1914-1918) el moment en què es permet a la dona, la «rara» inclosa o primordialment la «rara», accedir a l'espai públic, fer-se visible, sota la promesa del vot total, que, de tota manera, no va aconseguir fins al 1928, gairebé podríem dir que la Guerra Civil espanyola culmina el procés de visibilitat femella, que havia començat amb la Segona República espanyola, i que havia atorgat, no sense reticències, el vot a la dona. Quan parlem, per cert, de reticències ens cal incloure-hi fins i tot dones i notables, com va ser el cas de Victoria Kent (vegeu l'apartat «Qui és qui»), una dona notable que es va oposar, però, al vot per a les dones, sota el pretext que els vots anirien a parar a la dreta clerical, a l'«antigor», que podia haver dit Lola Anglada. Paral·lelament, també aquella guerra, la Civil espanyola que, en certa manera, encara ens resulta tan propera, va suposar que Europa i, de retruc, el món, conegués la riquesa de l'art català medieval. Ens referim, concretament, a l'exposició a París, el 1937, *L'Art Catalan du Xème au XVème siècle*. Una exposició realitzada pel Comissariat de Propaganda, CdP (vegeu l'apartat «Què és què»), organisme dependent i pro-

mogut per la Generalitat de Catalunya. Una mostra programada primerament dos mesos a París i amb aquest títol, al Museu Jeu de Paume, però que es va prorrogar a Maisons-Laffitte, també a París, amb el títol «Art Catalan à Paris», on va romandre fins al final de la Guerra Civil espanyola. De fet, ja va recollir-la «Eugenio» d'Ors en nom del govern de Franco. Va presidir el comitè organitzador d'aquella mostra el primer conseller de Cultura, Ventura Gassol, ja exiliat a París (pel seu ajut a gent d'església al juliol del 36) i Joaquim Folch Torres, cap dels Serveis de Museus de la Generalitat de Catalunya durant la guerra. La intenció era palesar que la part republicana no havia cremat i malmès el patrimoni artístic i religiós, com es podia pensar més enllà dels Pirineus. La visibilitat de la dona a casa i la visibilitat internacional de l'art català medieval formen part de les paradoxes que sempre es donen en tota guerra. Ja podem avançar, però, que, concretament, la presència de dones en aquella iniciativa políticoartística de la Generalitat republicana, promocional, era nul·la o, si volem, tradicional. És a dir, com a mullers o familiars de tots els qui hi van intervenir. En aquest apartat, podríem incloure-hi des de Mercè Devesa, ja esmentada, escriptora (encara que, avui per avui, força desconeguda) i muller de l'autor Josep Maria de Sagarra, un exiliat prematur, ajudat a l'exili per la Generalitat i per Francesc Cambó —més paradoxes de temps de guerra— i de viatge tots dos als Mars del Sud durant la guerra, per estalviar a Sagarra el perill barceloní que havia acabat amb la vida del periodista Planes, com ja hem contat. També la traductora i periodista Joanna (o Johanna) Givanel, muller del periodista Joaquim Ventalló, que treballava per a la Delegació del Comissariat de Propaganda (CdP) a París. En el cas de Mercè Devesa,

hem de recordar que també havia treballat a la Conselleria de Cultura, quan l'ocupava Ventura Gassol. Gassol, pel seu ajut a religiosos, entre els quals el cardenal Vidal Barraquer, ja havia partit a l'exili a l'octubre del 36, com ja hem dit. Insistim, però, en aquest paral·lelisme entre la visibilitat de la dona i la visibilitat del molt ric patrimoni de l'art català medieval. Tot en temps de guerra!

•